

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

JOOBELIST JA JUUBELIST – ANTON THOR HELLE 325

KRISTIINA ROSS

Sel sügisel möödub 325 aastat Anton Thor Helle sünnist. Päevapealse täpsusega tema sünnipäeva pidada ei saa, sest see pole teada, kuid ristitud on ta Tallinna Niguliste kirikus 28. oktoobril 1683.

Kui selle üle, mida sõnad peavad tähendama või mida nad ei tohi tähendada, oleks üldse mõistlik arutada, siis just Thor Helle sünniaastapäevaga seoses tasuks üle küsida, kas 325 on ikka juubeli nime vääriv tähtpäev või tuleks sõna *juubel* kasutada ainult viiekümnega lõppevate tähtpäevade kohta. Sest nimelt tema võttis eesti keeles esimesena kasutusele heebrea toorlaenu *joobel* (vanas kirjaviisis *jobel*) 3. Moosese raamatu 25. peatüki 10. salmis: *Ja peate sedda wietkümnest aastat pühhitsema, ja seäl maal kulutama wallalisse põlwe keikile kes seäl ellawad; se peab teile üks Jobeli-aasta ollema, et teie jälle tullete iggaüks omma pärrandusse jure, ja peate iggaüks omma suguwõssa jure jälle sama* (Piibel 1739: 133). Eestikeelse piiblitõlke mustandkäsitõlkes on seni tundmatu tõlkija tolle heebrea sõna vasteks siin ja mujal esialgu kirjutanud *Römo Aasta* (EAA 1187-2-5325/ 239, 240, 241, 242, 246), nii nagu see väljend ka soome piiblis juba algusest peale, s.t alates 1642. aastast kuni viimase tõlkeni on kõlanud: *riemuvuosi*. Aga toimetamise käigus on Thor Helle eesti tõlkes oma käega *Römo* igal pool *Jobel*'iga asendanud. Samasugust *o*-list kuju kasutas veel XIX sajandi lõpus Jakob Hurt, kõneldes „eesti rahva viiekümneaastase priiuse mälestamisest”, mida „suure jobeli viisi peeti” (EKI EKK: *sub* juubel). Seevastu näiteks papa Jannsen rääkis

samal ajal juba *u*-liselt „Eestirahwa 50-aastase Jubelipiddo-Lauludest” (Jannsen 1869). Ilmselt tuligi sõna laiemasse kasutusse just tolle priiusetähtpäeva ja selle tähistamiseks kavandatud laulupeoga seoses, sest Ferdinand Johann Wiedemanni sõnaraamatu samal laulupeoaastal trükki jõudnud esimeses väljaandes seda veel pole, aga teise trükki (1893) on juba lisatud nii *u*-line kui ka *o*-line variant *jübel* = *jöbel*. Kui piibliväljaannetesse jäi kuni 1939. aasta nn „Suure Piibli” *o*-line variant, siis ilmalikus keeles tuli kasutusele *u*-line. Et mitte selle sõna looga liiga pikale minna, öeldagu vaid, et *u*-line variant võeti ilmselt tarvitusele saksa keele eeskujul, kus sõna *Jubel* tähistas ennekoike röömuhõiset, suurt rõõmu ja alles teadvuse tagaplaanil ning koos põhisõnaga *Jahr* lisaks ka vanatestamentlikku, seitse korda seitsme aastase perioodi lõpus kätte jõudvat vabastamise aastat, muud ümmargust aastapäeva aga tähistas sõnakuju *Jubiläum* (Pawlowsky 1900: 739). Saksa sõnade taga on omakorda ladina keel, kus sõnakujud *jubilum* ~ *jubilus* märkisid algselt karjaste ja sõdurite hüüdu ning selle edasiarendusena üldse valjuhäälselt röömuhõiset ja veel edasi kirikukeeles kirikulaulu lõpu sõnatut röömsat venitust, ent samad sõnad võisid ka vahetusse minna heebrea päritolu sõnaga *jubilaeus*, mis esines ainult ühendis sõnaga *annus* ning tähistas koos sellega iga 50 aasta järel ette nähtud maksuvõlglaste vabakslaskmise aastat, mis muidugi oli ühtlasi samuti röömuaasta (Grimm 2008: *sub* JUBEL). Juba ladina keeles läksid need kaks eri päritolu sõna niisiis paiguti omavahel segi ning saksa keeles sulasid nad tavateadvuses täiesti kokku (Paul 1966: 332). Läbi aegade on vaieldud, mida heebrea sõna *jôbêl* ise tähendas: kas see märkis tolle 50. aasta saabumiseks puhutavat loomasarve või sel aastal nõutavat (võlaorjusse sattunute) vabakslaskmist (Theological Dictionary 1990: 1–3). Kreeka keelne Septuaginta tõlgendas sõna vabakslaskmisena ja tõlkis vastega *ἀφεσις* ‘tagasisaatmine, lahtilaskmine’. Ka Martin Luther tõlkis vastava sõnaühendi alati kujul *Erlaßjahr* ‘vabastamisaasta’. Kui nüüd eesti keeles, kus Lutheri *Erlaßjahr*’i vastena kasutati piiblikeeles *joobeliaasta*’t, hakati pärisorjusest vabastamise 50. aastapäeva nimetama juubeliks, siis on üsna võimatu öelda, esiteks, kas sõna *juubel* peaks tänapäeva eesti keeles tähendama viiekümneaastase tsükli lõpp-punkti või juubeldamisväärset röömupüha, ja teiseks, kas see sõna on tulnud meile Anton Thor Helle vahendusel otse heebrea keelest ja saanud hiljem saksa keele mõjul uue kuju ja uusi tähendusvarjundeid või oleks õigem öelda, et ta võeti kasutusele XIX sajandi lõpukümnenditel saksa keelest koos kogu keerulise ajaloo, mis tal saksa ja ladina keeles oli olnud.

Selle pika sissejuhatuse sihiks oli kinnitada, et igatahes võib leida argumente õigustamaks Thor Helle 325. sünniaastapäeva juubeliks nimetamist. Sest juubeldamisväärne on juba ainuüksi seegi röömus asjaolu, et eesti kultuurilugu on sedavõrd paks, et mitte ainult saja viiekümne aasta, vaid ka kolme sajandi tagustes asjades võib mõnuga sorida, ilma et põhja veel kaugeltki paistaks.

Eesti kultuurikihi kasvatamisse on Jüri pastor Thor Helle andnud austust vääriva panuse kolme raamatuga. Kultuurilooliselt tähtsaim on kindlasti esimene eestikeelne täispiibel, mis jõudis trükki 1739. aastal ja mille tõlkijaks Thor Hellet on tavaks pidada. Uue Testamendi tõlkimise au siiski temale ei kuulu, kuid koos Kullamaa pastori Heinrich Gutsleffiga töötas ta 1715. aastal ilmunud teksti teise, 1729. aastal ilmunud trüki tarvis põhjalikult ümber.

Vana Testamendi tõlkimisel oli Thor Helle osa suurem ja tõenäoliselt määravgi. Tegelikke tõlkijaid oli aga palju ja seni pole päris selge, kas Thor Helle ise midagi üldse tõlkis, kuid üldiste tõlkepõhimõtete väljatöötajana ning valminud tõlke parandaja ja täiustajana täitis ta selle suurteose puhul tänapäevases mõttes peatoimetaja osa. Teine tähtis raamat, mis Thor Hellega seostub, on 1732. aastal ilmunud eesti keele käsiraamat „Kurtzgefaßte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache” („Lühike sissejuhatus eesti keelde”), mis n-ö kirjeldab piiblitõlkes kasutatud keelt teoreetiliselt. Selle väljaandjana seisab tiitellehel Pühavaimu koguduse abiõpetaja Eberhard Gutsleffi nimi ning Thor Helle koostatud ongi vaid raamatu grammatikapeatükk ja mingi osa lisas avaldatud dialoogidest. Kolmanda Thor Helle kaastöös valminud suurteose tähendus ei ole tänapäeval enam nii selgelt teadvustatud, kuid oma ajas oli selle mõju eestlaste hulgas kindlasti suurem kui grammatikal ja piibilgi. See oli katekismusest, evangeeliumi- ja epistlikatkenditest, lauluraamatust ja palveraamatust koosnev neljaosaline kodu- ja kirikuraamat, mille sarnaseid eestlaste tarvis oli juba sadakond aastat välja antud, aga mille teksti Thor Helle koos paari teise pietistlikult meelestatud pastoriga põhjalikult ümber töötas. Raamat ilmus 1721. aastal 5000-eksemplarises tiraažis ning edaspidi anti selle järel- või veidi kohendatud uustrükke välja iga paari aasta tagant, kuni 1850. aastani ühtekokku ligi 50 trükki (vt Annus 2000: 154 ja siin allpool). Kui arvestada, et piibli esimese trüki tiraaž oli 6015 ja selle teine trükk ilmus alles aastal 1773 ning ühtekokku ilmus seda kuni 1850. aastani ainult seitse trükki (Annus 2000: 183; Paul 1999: 843–844), aga grammatikaraamat polnudki mõeldud eestlastele, vaid sakslastest pastoritele endile ja selle uustrükk ilmus alles aastal 2006, siis pole mingit kahtlust, et oma ajas kõige populaarsem ja eestlaste hulgas kõige loetavam Thor Helle osalusel valminud raamat oli just too kodu- ja kirikuraamat.

Niisiis ei esine Thor Helle nimi ühegi loetletud (ega ka kahe siin mainimata jäänud, ent tema nimega seostatava) raamatu tiitellehel. Sisuliselt oligi see rühmatöö ja tegijate püsituumikusse kuulusid peale Jüri pastori veel Kullamaa pastor Heinrich Gutsleff, Harju-Jaani pastor Heinrich Christoph Wrede ja Kose pastor Hermann Johann Heitzig (Põldmäe 1939: 46) ning eri raamatute ettevalmistamisel lülitus tõesse teisigi. Nende kõigi tegutsemisajendiks oli pietistlik innustus ja sügav veendumus rahvakeelse kirjanduse tarviduses (Põldmäe 1939: 45), kuid Jüri pastor Thor Helle näib teistest eristuvat ja esile tõusvat eriti hea eesti keele oskusega või lausa erilise keeleandekusega (Põldmäe 1939: 53). Seepärast võib just teda pidada meheks, kes andis kogu pietistlikule harimisüritusele eestikeelse näo. Ja hilisemas eesti kultuuriloos on ta igati õigustatult tõusnud kogu rühmituse „vapiloomaks”, nii et sageli nimetatakse kogu piiblitõlget tema tõlkeks ja „Lühikest sissejuhatust” tema grammatikaks.

Thor Helle elu ja tegevust on üsna põhjalikult uuritud ning Toomas Paul hindab, et tema elust on teada tunduvalt rohkem kui paljude teiste omast (Paul 1999: 410). Jüri kirikukroonikale tuginedes andis tema tööst esimese põhjalikuma ülevaate Jakob Aunver (1924), eestikeelse piibli 200. aastapäevaga seoses lisandus sellele Rudolf Põldmäelt piiblitõlke saamisloo ja selle „peaautori” töö ja elukäigu käsitus, mis tugines rikkalikule arhiiviandmestikule (Põldmäe 1939). Piiblitõlke keelt on analüüsinud Andrus Saareste (1940) ning hiljem on Paul Ariste käsitletud piiblitõlke hebraisme (1968; 1981) ning

Arnold Kask ja Aino Valmet vaadelnud Thor Hellet grammatikuna (nt Kask 1962; Valmet 1985). Juubelite aegu ning ülevaadetes on kõike kindlakstehtud üsna sageli üle korratud.

Siiski ei saa öelda, et Thor Helle ja eesti piiblitõlkega oleksid asjad ühel pool. Aeg-ajalt tuleb arhiividest või raamatukogudest esile teavet, mida senistes käsitlustes pole arvestatud, ning uued küsimused annavad vana materjali vaatlusel uusi vastuseid. Pisitasa täiendavad need killud kogu üldpildi Thor Hellest ja tema kolmest põhiteosest.

2001. aastal tuli Eesti Ajalooarhiivis esile siinse juubelijutu alguses korra juba viidatud piiblitõlke mustandkäsikiri (EAA 1187-2-5325) ja selle toimetatud trükieelne variant (EAA 1187-2-5324), mida varasemad uurijad millegi pärast pole maininud (Ross 2002). Tegelik töö nende käsikirjadega ning eri tõlkijate isiku ja panuse väljaselgitamine seisavad alles ees, aga Ajalooarhiivi Eestimaa konsistooriumi fondis näib peituvat veel mõndagi piiblitõlke saamisloosse puutuvat. Eelmisel aastal leidis Kai Tafenau sealt näiteks klade, millele on pandud pealkirjaks „Keelelised märkused piibli tõlke juurde 1733–1737” (EAA 1187-2-741/1). Tegemist on toimetamise käigus aastail 1733–1734 ja 1737 tõlkesse sisse viidud paranduste loendiga, mis on kirjutatud ilmselt Thor Helle käega, kusjuures iga piibliraamatut puudutava loendi lõppu on lisatud kuupäev, mis võimaldab toimetamise käigu väga üksikasjalikult taastada.

Hiljuti anti välja Thor Helle koostatud grammatika faksiimileväljaanne ja selle eestikeelne tõlge (Lühike sissejuhatus 2006) ning selle ühel tõlkijal Annika Kilgil on käsil doktoritöö grammatika verbivormide süsteemi ja piiblitõlke keele suhetest.

Kildhaaval koguneb teavet juurde ka Thor Helle kolmanda (või kronoloogiliselt õieti esimese) suure ettevõtmise, „Eesti-Ma Rahwa Koddõ- ning Kirko-Ramatu”¹ eri trükkide kohta. Senistel andmetel ilmus selle esimene trükk Halles 1721. aastal ja järgmised sealsamas aastail 1723, 1729, 1735, 1737, 1741 ja 1745 ning alles alates 1746. aastast ilmunevat too oma aja bestseller Tallinnas (Annus 2000: 153–154). Sealjuures tekitas seni registreeritud trükkide korral mõningast segadust 1729. aasta väljaande eessõna, mis sisu järgi pidanuks olema kirjutatud mingi varasema trüki tarvis (Annus 2000: 168). Eelmisel aastal õnnestus Eerik-Niiles Krossil Londoni raamatuoksjonilt leida kodu- ja kirikuraamatu seni registreerimata väljaanne, mille tiitellehel seisab: „Teistkorda trükkis Joan Köler. Tallinnas / 1728 Aastal”. Niisiis ilmus raamatu teine trükk, mida mõneti kohendati ning millele peeti vajalikuks kirjutada uus eessõna, erinevalt oma vahetutest järeltrükkidest ikkagi Tallinnas ja aasta varem, kui seni säilinuks peetud eksemplarid lubasid arvata, või õieti koguni kaks aastat varem, sest kõik neli osa kannavad oma tiitellehel aastaarvu 1727. Raamat, mille muude trükkide siinmail säilinud eksemplarid on üldjuhul üsna räbalaks loetud, on Ühendkuningriigis väga heas vormis säilinud. Arvatavasti on ta kohe ilmumise järel mõne briti bibliofiili raamaturiulisse sattunud ja ligi 300 aastat seal rahulikult oodanud. Lisaks Thor Helle eestvedamisel toimetatud kirikuraamatu saatuse täpsustamisele annab seesugune leid ka laiemalt lootust, et eesti raamatu varasem ajalugu pole sugugi valmis, vaid Euroopa raamatukogudest võib lagedale tulla igasuguseid üllatusi.

¹ Esimese trüki ja selle järeltrüki (1723) pealkirjas on sõna *Rahwa* asemel *Kele*.

Juubelijutu lõpuks tasub mõne sõnaga peatuda Thor Helle nimel. Helle on päritolukohale viitav perekonnanimi, mida esineb peaaegu kogu Põhja-Saksamaal (tänapäeva Schleswig-Holsteini, Mecklenburg-Vorpommerni, Brandenburgi, Alamsaksi ja Nordrhein-Westfaleni liidumaa aladel, vt Duden Familiennamen 2000: 316). Lübeckist pärit Eesti Hellede sugu oli Tallinnas tuntud juba XV või XVI sajandist (Põldmäe 1939: 35; Helle 2006). Aadlinimede päritoluseosele viitav (liit)partikkel esineb mitmel kujul (*zur, von der, van der* jne), Tallinna harul ka kujul *thor, Thor* ja *tor* (Põldmäe 1939: 36; Helle 2006), mis on sama partikli alamsaksa variandist *to der* tuletatud kuju [Duden Familiennamen 2000: 663 *sub* Thormählen, 668 *sub* Torbeck(e)]. Problemaatiline on Jüri pastori nime korral ainult küsimus, kas siin võiks pidada algselt päritoluseost märkinud partiklit juba isikunimesse kuuluvaks ja paigutada tema nimi niisiis teatmeteostes *t*-tähe alla või tuleks perekonnanimeks pidada ikkagi ainult Hellet, nagu seda üldiselt tehakse. Jüri pastori Tallinna kaupmehest samanimeline isa kirjutas oma nimes partikli väikese tähega ja kohanimest lahku: *Anton tor Helle* – vähemalt on ta nii teinud, jäädvustades 1696. aastal autogrammi oma isiklikku Kelchi kroonika eksemplari, mis on nüüdseks mingeid teid pidi jõudnud Ungarisse Egeri Pedagoogilisele Ülikoolile kuuluvasse piiskoplikku raamatukokku. Jüri pastor ise näib enamasti kirjutanut partikli samuti lahku, kuid suure tähega: *Anton Thor Helle* – vähemalt on ta Jüri kirikuraamatu ristimismeetrika vaderite „tulbas” oma ja oma pereliikmete nime alati nii kirjutanud. Sama kirikuraamatu tiitellehel esineb nimi koguni kokkukirjutatud kujul: *Thorhelle*. Pärisnimelise osaga on partikkel kokku kirjutatud (kujul *Torhelle*) ka aastaarvu 1718 kandval Jüri kiriku endisest aknast pärit nimekartušiga klaasimaalingul, mis asub praegu Tallinnas Ajaloomuuseumis (AM 12422, PK 2324). Jüri pastori enda suurtäheline kirjutusviis, veel enam aga kirikuraamatu ja klaasakna kokkukirjutatud variandid viitavad sellele, et partiklit käsitleti pärisnime osana ning seega tasuks ikkagi kogu ühendit Thor Helle pidada meie piiblitõlkija pärisnimeks.

Allikad ja kirjandus

AM = Eesti Ajaloomuuseum

EAA = Eesti Ajalooarhiiv

EKI EKK = Eesti Keele Instituudi eesti kirjakeele kartoteek

PK = Eesti Ajaloomuuseumi portselani- ja klaasikogu

A n n u s, E. (toim) 2000. Eestikeelne raamat 1525–1850. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu.

A r i s t e, P. 1968. Lisamärkusi eesti keeles olevatest hebraismidest. – Emakeele Seltsi aastaraamat, nr 13 (1967). Tallinn: Eesti Raamat, lk 71–74.

A r i s t e, P. 1981. Heebrea laensõnad eesti kirjakeeles. – Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega. Tallinn: Valgus, lk 160–167.

A u n v e r, J. 1924. Mõnda Anton Thor Helle elust ja tegevusest. – Eesti Kirjandus, nr 8, lk 321–326.

Duden Familiennamen. Herkunft und Bedeutung. Bearbeitet von Rosa und Volker Kohlheim. Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich: Dudenvorlag, 2000.

- Grimm 2008 = Das Deutsche Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm auf CD-ROM und im Internet. <http://germazope.uni-trier.de/Projects/DWB>
- Helle, H. 2006. Das niedersächsische Pastorengeschlecht Helle, sowie Etymologie und Ausbreitung dieses Namens. <http://in-der-helle.de/fam/stamm/pastoren.html>
- Jannsen, J. V. 1869. Eestirahwa 50-aastase Jubelipiddo-Laulud. Tartu: Wanemuine-selts.
- Kask, A. 1962. Anton Thor Helle kirjakeele arendajana ja selle murdelise tausta fikseerijana. – Eesti kirjakeele murdelise tausta kujunemisest. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder, lk 15–20.
- Lühike sissejuhatus 2006 = Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732. Saksa keelest tõlkinud ja järelsõnad kirjutanud A. Kilgi, K. Ross. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Paul, H. 1966. Deutsches Wörterbuch. Bearbeitet von Werner Betz. 6. Auflage. Unveränderte Studienausgabe nach der 5., völlig neu bearbeiteten und erweiterten Auflage. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Paul, T. 1999. Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani. Emakeele Seltsi toimetised, nr 72. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia.
- Pawlofsky, J. 1900. Deutsch-Russisches Wörterbuch. Dritte umgearbeitete und wesentlich vermehrte Auflage. Zweiter Abdruck. Riga: Verlag von N. Kymmel, Leipzig: Carl Friedr. Fleischer.
- Piibel 1739 = Piibliraamat. Faksiimileväljaanne I trükist 1739. Tallinn: Eesti Raamat, 1990.
- Pöldmäe, R. 1939. Anton Thor Helle. Esimese eesti piibli tõlkija. – Vana Tallinn IV. Tallinna Ajaloo Selts, lk 35–74.
- Ross, K. 2002. Esialgseid täiendusi Vana Testamendi tõkeloole. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 73–87.
- Saareste, A. 1940. Piibli keel ja rahvakeel. – Piibli keelest. Kahesaja-aastast eestikeelset piiblit mälestades. Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised XLIV. Tartu: Akadeemilise Emakeele Seltsi kirjastus, lk 12–64.
- Theological Dictionary of the Old Testament. Ed. by G. J. Botterweck, H. Ringgren. Translated by D. E. Green. Vol. VI. *yōḥēl* – *yāṭar* I. Michigan–Cambridge, U.K.: William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, 1990.
- Valmet, A. 1985. Grammatikapeatükk Anton Thor Helle eesti keele õpetuses. – Eesti keelest mustlaskeeleni. Emakeele Seltsi aastaraamat, nr 29 (1983). Tallinn: Kirjastus Eesti Raamat, lk 12–23.

From *Jobel* to *juubel* – on the Occasion of the 325th Anniversary of Anton Thor Helle

Keywords: Anton Thor Helle, Old Estonian, history of literary Estonian, Estonian Bible translation

The article is to celebrate the 325th anniversary of the most important Estonian Bible translator Anton Thor Helle. The introduction explains Thor Helle's decisive role in enriching Estonian with the Hebraic-German loanword *juubel* 'jubilee', as it was his hand that replaced the equivalent *Rõmo Aasta* 'year of joy'

originally used in the Estonian translation of the 3rd Book of Moses, with *Jobeli-aasta*, the first component of which is of Hebraic origin.

The main part of the article explains the role of the three books associated with Thor Helle's name in the history of literary Estonian and their present state of research. The draft manuscript of the first Estonian Bible translation (1739), still pending closer analysis and identification of the translators' handwritings, has been supplemented with a list of translator's corrections, which was recently found in an archive. A doctoral dissertation on the relations between the theoretical standpoints of the Estonian Grammar (1732) and the practical usage of the Bible translation is in progress. An unregistered reprint of some later editions of the four-part collection of spiritual texts for church and home use has recently emerged at a book auction in London.

The final part of the article argues why, instead of the present tradition of Thor being considered a particle, the whole sequence Thor Helle should be regarded as a proper name.

Kristiina Ross (b. 1955), PhD, Institute of the Estonian Language, extraordinary senior researcher, kristina@eki.ee